

ТУРИЗМ, СПАДЩИНА ТА КРЕАТИВНІСТЬ (THC)

Номер проекту BSB1130

**Звіт про проведену інвентаризацію
ресурсів (активів) спадщини
для розвитку креативного туризму та продуктів культури**

(20 сторінок від кожної з країн-партнерів, за виключенням додатків)

Project funded by
EUROPEAN UNION

СТРУКТУРА ЗВІТУ

Тематикою дослідження є розвиток сфери креативного туризму в рамках транскордонного проєкту. Враховуючи наявний культурний, туристичний потенціал визначаються основні напрями, які потребують особливої уваги в рамках дослідження і є схожими з територіями країн-партнерів, та сприятимуть формуванню унікального, різноманітного та креативного туристичного маршруту.

Бенефіціарів буде ідентифіковано за таким принципом:

- характеристика окремих зацікавлених сторін із суспільної та організаційної точок зору (їх соціальний статус, ступінь зорганізованості);
- інтереси та очікування зацікавлених сторін;
- стосунки між окремими групами зацікавлених сторін, зіткнення інтересів зацікавлених сторін, що позначається на ризиках проєкту;
- сильні і слабкі сторони зацікавлених сторін;
- їх потенційний внесок у проєкт;
- висновки і рекомендації для проєкту - які заходи слід провести щодо окремих зацікавлених сторін, яку комунікативну стратегію обрати.

Після проведеного аналізу зацікавлених сторін можна буде визначити кінцевих бенефіціарів проєкту, а також цільові групи.

Послуги та продукти відібрано за такими критеріями:

1. Попередні знання та уявлення (сприйняття);
2. Автентичність;
3. Культурний обмін та навчання (Релевантний досвід);
4. Захоплююча та активна участь / залучення;
5. Трансформаційний (такий, що змінює) досвід;
6. Фокус на місцевість (зв'язок з місцевою громадою);
7. Стійкість;
8. Якість продукту/послуги.

Критерії відбору надавачів послуг креативного туризму: приватний туристичний бізнес / постачальники послуг (таких як малий та середній бізнес, туроператори та гіді, виробники продукції, фермери тощо); представники державного сектору, наприклад особи, що приймають політичні рішення, включаючи національні та місцеві / регіональні органи влади; суб'єкти громадських організацій / громадянського суспільства, галузевих асоціацій, культурних, фольклорних асоціацій; виконавці (музика, театр), художники, професійні асоціації, що об'єднують постачальників / членів туристичних послуг; представники закладів освіти, культури.

Project funded by
EUROPEAN UNION

1. ВСТУП

1.1 Визначення креативного туризму

Вступ до сектору креативного туризму

Терміни креативний туризм та креативна індустрія використовуються у вжитку українського суспільства достатньо недавно і останнім часом найбільше використовуються в процесах реформування економіки та соціально-гуманітарної політики держави Україна. У дослідженні, в першу чергу, необхідно визначитися з термінологією даного предмету, дослідити документи, які визначають напрями розвитку даної сфери, провести глибинні інтерв'ю із зацікавленими сторонами.

Визначення

Креативний туризм в Україні це різновид туризму, що поєднує в собі приємний відпочинок, нові враження і можливість зануритися в абсолютно інше середовище, зазирнути за лаштунки звичного життя.

Цей вид діяльності спирається на особисту креативність, майстерність і талант та має потенціал до розширення ресурсів і робочих місць шляхом продукування та використання інтелектуальної власності. Креативні індустрії охоплюють сферу творення та продажу креативних ідей та художніх витворів разом з комерційною, професійною та аматорською (Хокинс 2011, с. 104-139).

Поняття «креативна індустрія» введено як визначення специфічного об'єкту державної культурної політики Великобританії в 1998 році з метою його відмежування від загальної культурної політики. Це прагматичне рішення обумовлено відмовою від використання в державних документах поняття «культура», яке традиційно асоціюється виключно з класичним мистецтвом, але не з підприємництвом та економікою. Відповідно до моделі Д. Тросбі, до креативних індустрій відносяться реклама, архітектура, дизайн та фешн-індустрії - тобто ті сектори, вартість продукції яких визначається в першу чергу утилітарною цінністю, а не культурною. Враховуючи зазначені моделі вважаємо за потрібне запровадити зазначені напрями розвитку креативної індустрії на території України.

Концепція

У світі існує багато визначень креативного туризму, хоча він є більш ширшим поняттям і поєднує в собі подорож, експедицію, народні ремесла, традиції, народну творчість, гастротуризм, фестивалі, активний відпочинок тощо.

Креативний туризм допоможе розширити пропозиції туристичним компаніям. Основна задача організаторів туристичного продукту створити для них такі умови,

Project funded by
EUROPEAN UNION

щоб вони змогли відкрити для себе щось нове, зарядитися позитивом, відволіктися від повсякденних проблем. Креативний туризм створить доступність подібних заходів, гнучкість формату і можливість запропонувати послуги під будь-які цілі при організації індивідуальних та групових турів. Це подорож в етнічну глибинку, де люди по-іншому живуть і мислять, здійснюють дивні вчинки, а можуть бути і пригодницькі чи пізнавальні тури, як, наприклад, тур «Один з життя людини бронзового віку» або ж навчання козацтву, чи то всілякі командні тури та квест-гри.

Основні аспекти діяльності

Основними аспектами креативності туристичної подорожі є створення ефекту присутності, повного занурення глядача в сюжет постановки, внаслідок чого він стає безпосереднім учасником (суб'єктом і об'єктом) дійства та отримує нові враження.

Опис основних ресурсів культурної спадщини

Україна є учасником Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини [Закон України «Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» від 06.03.2008 № 132].

За цією Конвенцією нематеріальна культурна спадщина відображена, у таких галузях: усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові як носії нематеріальної культурної спадщини; виконавському мистецтві; звичаях, обрядах, святкуваннях; знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту; знаннях та практиці, що пов'язані з традиційними ремеслами.

В Миколаївській області працюють дорослі та дитячі творчі колективи (студії) в місті Новий Буг, Баштанському, Вознесенському, Миколаївському, Первомайському районах. Головною метою студій є збереження автентичності нематеріальної культурної спадщини, популяризація народного мистецтва серед підростаючого покоління.

Серед традиційних напрямів мистецтва переважають: вишивка, ткацтво, декоративний розпис, мереживоплетіння, валяння, соломоплетіння, лялькамотанка, набійка, живопис, гончарство, витинання, гобеленове ткацтво, розпис, різьблення, писанкарство, лозоплетіння, художня обробка металу і шкіри.

Також, активно розвиваються сучасні види творчості: живопис, квілінг, ниткографія, графіка, пластилінографія, пірографія, інкаустика, орігамі, ошибана, вітражний розпис, декупаж, що використовують автентичну українську тематику.

Project funded by
EUROPEAN UNION

У сфері креативного туризму в Миколаївській області найбільш популярні такі напрями як: гастрономія, винний (крафтовий) туризм та народні промисли і ремесла.

1.2 Огляд туристичної галузі

1.2.1 Міжнародний, регіональний та національний ринки туристичних послуг

Україна має значний потенціал для розвитку туристичної індустрії. Так, на території нашої держави функціонує більше 3000 закладів оздоровлення та відпочинку, майже півтори тисячі готелів, кемпінгів тощо на загальну кількість 300000 ліжко-місць. Діяльність понад 3000 підприємств пов'язана з обслуговуванням туристів та туристичною діяльністю загалом.

За даними Державної служби статистики України протягом 2019 року в Україні було зареєстровано більш ніж 13 мільйонів туристів, з них кількість іноземних туристів складає більш ніж 1 мільйон осіб.

До кризи COVID-19 туризм в Україні перебував у стані покращення після значного занепаду, пов'язаного з подіями 2014 року. Водночас, За 9 місяців 2020 року через карантин та закриті кордони в Україні простежується суттєве падіння туристичного ринку до 60%, а кількість в'їздів на територію України із закордону зменшилось майже в 4 рази.

Київ, Одеса та Львів є найрозвинутішими туристичними дестинаціями з точки зору ланцюжка формування вартості туристичних послуг, управління територією та популярності для переважної більшості міжнародних туристів.

Ключові міжнародні ринки українського туризму:

- сусідні країни – Молдова, Білорусь, Польща, Туреччина, Грузія, Болгарія;
- Європа – Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія;
- Америка – США, Канада;
- Азія та Тихоокеанський регіон – Китай, Японія, Республіка Корея та Індія;
- Ближній Схід – Ізраїль, ОАЕ, Саудівська Аравія.

Туризм України має високий потенціал розвитку в таких продуктах, як тури вихідного дня та діловий туризм (MICE), а також в області природних і культурних ресурсів (наприклад, гастротуризм, сільський туризм, медичні заклади/центри оздоровлення).

Пов'язана з туризмом економіка в Україні залежить здебільшого від внутрішнього туризму, а також внутрішньої складової виїзного туризму. При цьому в'їзний потік

5

Common borders. Common solutions.

Project funded by
EUROPEAN UNION

із-за кордону формує трохи більше третьої частини усієї економіки національного туризму. Для порівняння: у середньому частка в'їзного туризму в загальній сумі туристичних витрат у країнах ЄС складає 90%.

З іншого боку, відносно вищий рівень внесків в економіку забезпечує сектор транспорту та культури, якщо порівнювати з аналогічними показниками інших країн світу.

Україна має досить розгалужену транспортну систему, в якій представлені всі види транспорту. Географічне розташування України, історичні особливості її розвитку створило передумови для розбудови однієї з густих та потужних транспортних мереж в Європі та світі. Загальна довжина міжнародних автострад, що пролягають територією України, перевищує 8,600 кілометрів. Тому, найбільш популярним видом транспорту є саме автомобільний (за 2019 рік ним скористались майже 2 мільйона осіб). Пасажиропотік через аеропорти України демонструє одну з найкращих динамік зростання у ЄС. Пасажиропотоки 2019 року зросли на 18,4% та досягли відмітки 24 мільйони людей. На 7% зросли перевезення пасажирів на внутрішніх авіарейсах. Протягом 2020 року прослідковується значне падіння кількості авіап перевезень через пандемію COVID-19 у світі.

Іноземні туристи мають змогу отримати інформацію про туристичні продукти України через широку мережу міжнародних та локальних інформаційних порталів, систему туристичних інформаційних центрів, які діють майже в усіх великих містах України. Україна традиційно представлена під час найбільших міжнародних туристичних виставково-ярмаркових заходів, що проходять в таких містах як Лондон, Берлін, Стамбул, Мілан, Пекін тощо. Активно проводяться рекламно-інформаційні та прес-тури із залученням міжнародних туристичних операторів та ЗМІ. Все більше популярним стає проведення днів українських міст і регіонів, таких як Одеса, Львів, Київ в інших країнах, під час яких популяризується українська культура, традиції, ремесла та гостинність.

Сезонність надання туристичних послуг в Україні залежить від територіальної приналежності тієї чи іншої туристичної дестинації. Наприклад, літній відпочинок на Півдні України триває, як правило, з травня до жовтня. Зимовий відпочинок більше всього представлений в західній частині держави, де знаходиться Українські Карпати. Цілорічним туристичним продуктом є фестивальний туризм, гастротуризм, екскурсії, медичний та оздоровчий туризм.

Туристичний оператор в Україні це ліцензійний вид діяльності. Вимоги до роботи туроператорів визначені ліцензійними умовами, а саме: кадровими, технологічними та організаційними вимогами.

Project funded by
EUROPEAN UNION

Отже, туризм робить важливий внесок у національну економіку. Останні дані від міжнародних структур (перш за все Всесвітньої туристичної організації ООН, ЮНВТО) підтверджують власні розрахунки внутрішніх експертів, які визначили цю частку на рівні близько 9% ВВП України. Це дає підстави вважати цей показник набагато важливішим для української економіки, аніж раніше. Тому, наслідки пандемії COVID-19 мають бути не такими болючими як в інших європейських країнах.

Дані по Миколаївській області:

Миколаївська область володіє потужним рекреаційно-туристичним потенціалом, вигідним географічним розташуванням, історико-культурними пам'ятками, неповторними краєвидами, багатою спадщиною, безцінними рекреаційними ресурсами та має всі умови для успішного розвитку туризму і відпочинку.

Протягом літнього оздоровчо-туристичного сезону на території зон відпочинку області щороку відпочивають близько 200 тис. чоловік. Крім того, за даними мобільних операторів ПрАТ «Київстар», ПрАТ «ВФ Україна», ТОВ «Лайфселл» протягом 2019 року Миколаївщину відвідали більше 1,5 млн. туристів.

За даними головного управління статистики у Миколаївській області послуги оздоровлення та відпочинку надають 103 колективних засоби розміщення на 12081 місць, (які головним чином, зосереджені в курортних зонах Миколаївського району, з них: готелів та аналогічних засобів розміщування - 22 одиниці (1450 місць); засобів розміщування на період відпустки та іншого тимчасового проживання (хостели, будинки відпочинку, пансіонати відпочинку, бази відпочинку, туристські бази, гірські притулки) - 78 одиниць (10568 місць); кемпінгів та стоянок для житлових автофургонів і причепів, інших засобів розміщування (гуртожитки для приїжджих, інші місця для тимчасового розміщування) - 3 одиниці (63 місця), 3 суб'єкти туроператорської діяльності (туроператори), 81 туристичне агентство та 1 суб'єкт, що здійснює екскурсійну діяльність.

За станом на 01.01.2021 до місцевих бюджетів Миколаївщини надійшло 4,7 млн. грн. туристичного збору, що на 7% більше ніж показники 2019 року (300 тис. грн.). Найбільші показники щодо справляння туристичного збору в Коблівській ОТГ (2,3 млн грн), місто Миколаїв (1,8 млн. грн), Чорноморська ОТГ (204 тис. грн).

Серед туристів найбільш поширені екскурсійні поїздки (до 1 доби), тури вихідного дня (2-3 дні), відпочинок на узбережжі (до 10 днів) та дитяче оздоровлення, враховуючи специфіку регіону як дитячої оздоровниці (14-21 день).

Project funded by
EUROPEAN UNION

Миколаївську область найбільше відвідують гості з Київської, Львівської, Харківської, Закарпатської, Дніпропетровської та Кіровоградської областей. Серед закордонних туристів до Миколаївщини найбільше приїждять з Білорусі, Молдови, Грузії, Німеччини, Китаю, Польщі, США, Великобританії, Італії, Чорногорії.

Найбільш перспективними напрямками розвитку туризму є екологічний, сільський, історико-культурний, промисловий, індустріальний, молодіжний, активні види туризму (рафтинг, кайтинг, джампінг, пішохідний туризм, спортивне орієнтування тощо).

Аналіз мотивації відвідування регіону показує стабільно високий відсоток туристів з метою відпочинку - 99%. Відповідно, незначною лишається частка туристів, що приїхали до Миколаївщини для вирішення службових і бізнесових питань, та лікування, спортивного туризму.

Останнім часом, альтернативою санаторно-курортному відпочинку та суттєвою складовою інфраструктури розміщення і відпочинку туристів в області стає **сільський (зелений) туризм**. За станом на 01.01.2019 року в області нараховується 74 об'єкти сільського (зеленого) туризму.

Транспортний комплекс є важливою складовою у структурі економіки Миколаївської області. Він забезпечує потреби народного господарства та населення і є важливим фактором реалізації значного і вигідного геостратегічного потенціалу області. Мережа автомобільних доріг загального користування Миколаївської області становить 4792,4 км, з яких тверде покриття має 4778,3 км, або 99,7 %, при середньому показнику по Україні 97,8 %. В області на автомобільних дорогах загального користування нараховується 257 мостів і шляхопроводів загальною протяжністю 6,5 тис. пог. м., в їх числі 13 шляхопроводів протяжністю 0,7 тис. пог.м До складу залізничного транспорту входять локомотивне та вагонне депо, 53 залізничні станції, підпорядковані Одеській залізниці, в тому числі ряд потужних вузлів - Миколаїв, Миколаїв-Вантажний, Вознесенськ, Первомайськ-на-Бузі, Колосівка, Снігурівка, Миколаївське та Ольшанське міжгалузеві підприємства промислового залізничного транспорту. Крім того, в області діє Міжнародний аеропорт «Миколаїв» з якого здійснюються сезонні рейси на Київ та Єгипет.

Іноземні туристи мають змогу отримати інформацію про туристичні продукти Миколаївщини через широку мережу міжнародних та локальних інформаційних порталів. Україна традиційно представлена під час найбільших міжнародних туристичних виставково-ярмаркових заходів, що проходять в таких містах як Київ, Львів, Одеса. Активно проводяться рекламно-інформаційні та прес-тури із залученням міжнародних туристичних операторів та ЗМІ.

Project funded by
EUROPEAN UNION

Туристичний сезон на території Миколаївської області триває з травня до листопада. Найбільше територія області приваблює літній відпочинком на Чорноморському узбережжі. Цілорічно діють такі туристичні об'єкти як: Миколаївський зоопарк, Демонстраційна ферма «Устриці Скіфії».

Туристичний оператор в Україні це ліцензійний вид діяльності. Вимоги до роботи туроператорів визначені ліцензійними умовами, а саме: кадровими, технологічними та організаційними вимогами.

1.2.2 Інституційні засади галузі креативного туризму

Специфіка туристичного бізнесу полягає в комплектації турпродукту з різних видів сервісу - транспорту, харчування, розміщення, консульських служб тощо. Звідси велика кількість правових і нормативних документів, що регулюють туристичну діяльність.

Головним документом, що регламентує розвиток туризму в Україні є Закон України «Про туризм», який визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України у сфері туризму, встановлює засади раціонального використання туристичних ресурсів та регулює відносини, пов'язані з організацією і здійсненням туризму на території України.

Закон України «Про курорти» визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку курортів в Україні та спрямований на забезпечення використання з метою лікування і оздоровлення людей природних лікувальних ресурсів, природних територій курортів, які є надбанням народу України, та їх охорони.

Закон України «Про культуру» визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Закон України «Про народні художні промисли» регулює правові, організаційні та економічні відносини у галузі народних художніх промислів, визначає статус суб'єктів народних художніх промислів, засади їх діяльності і спрямований на

Project funded by
EUROPEAN UNION

охорону, відродження, збереження та розвиток народних художніх промислів як важливої складової духовної культури українського народу.

Закон України «Про охорону археологічної спадщини» регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України - невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби COVID-19» № 692-IX від 16 червня 2020 року. Документом встановлюється зменшення плати за оренду майна на вимогу наймача закладу культури, який здійснює підприємницьку діяльність з використанням цього майна, впродовж усього часу, коли воно не могло використовуватися. Закон надає додаткові можливості для радіо через спрощення процедур шляхом внесення змін до закону України "Про рекламу", поширює державну підтримку кінематографії у формі надання державної субсидії на розвиток кінопроектів.

Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо державної підтримки культури, туризму та креативних індустрій» № 962-IX від 04.11.2020. Закон впроваджує податкові стимули для підтримки діяльності у сфері креативних індустрій, культури, туризму, спорту та інших гуманітарних сферах.

Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» №329/2020 від 18.08.2020. Документом передбачено вжиття заходів щодо сприяння розвитку культурного потенціалу України, збереження, популяризації та ефективного використання національного культурного надбання, створення умов для туристичної привабливості об'єктів культурної спадщини, підтримки креативних індустрій.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання послуг з тимчасового розміщення (проживання)» від 15 березня 2006 р. № 297 затверджує відповідний Порядок, яким врегульовано питання щодо діяльності юридичних та фізичних осіб з надання місця для ночівлі у засобі розміщення за плату; іншої діяльності, передбаченої чинним законодавством, яка пов'язана з тимчасовим розміщенням (проживанням).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським

10

співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 25 жовтня 2017 р. № 1106. Документом затверджено План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Зазначений План передбачає, зокрема, заходи щодо міжнародного співробітництва у сфері туризму, розвитку зеленого туризму, удосконалення чинного законодавства у туристичній галузі тощо.

Основними стейкхолдерами на яких направлені дані нормативно-правові акти це туристи, представники туристичної індустрії (туристичні оператори та агенти, готельєри, ресторатори, гіді, екскурсоводи), туристична громадськість, місцеве населення та товаровиробники, органи влади, заклади культури, науки та освіти тощо.

1.2.3 Питання для дослідження (емпіричне дослідження)

- Хто є основними бенефіціарами (вигодонабувачами) сфери креативного туризму? Основними бенефіціарами є туристичні дестинації, місцеві жителі, місцеві товаровиробники, ремісники, туристи та туристичний бізнес.
- Які основні продукти/послуги креативного туризму?
Послуги харчування (місцеві крафтові напої та продукція);
Послуги проживання в автентичних (сільських, міських) умовах;
Послуги подієвого туризму (фестивалі, квести, театралізовані вистави, реконструкції);
Культурні послуги (нематеріальної спадщини: виконавське мистецтво, образотворче мистецтво, пісні, танці), збереження спадщини (музеї, галереї, бібліотеки), галузі культури (письмові медіа, трансляція, фільм, запис).
- Якими є пріоритетні напрямки розвитку креативного туризму у відповідній країні? Відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» в Україні є п'ять ключових напрямів креативної діяльності: 1) функціонування професійних мереж та асоціацій (туристичні асоціації, культурні громадські об'єднання); 2) зміцнення організаційного потенціалу, що можливо забезпечити шляхом налагодження системи безперервної освіти; 3) удосконалення та розвиток бізнес інкубаторів, надання грантів та доступних кредитів; 4) створення креативних кластерів і хабів, агенцій підтримки, творче підприємництво; 5) інтернаціоналізацію інноваційних індустрій.

Project funded by
EUROPEAN UNION

- Які основні проблеми, перешкоди, а також можливості розвитку креативного туризму?

Проблеми та перешкоди

Потенціал цифрових технологій не повністю враховується при розробці стратегій, зокрема для децентралізації та демократизації доступу до культурної продукції; Низькі темпи реформ із децентралізації через відсутність можливостей на місцевому рівні та ризик не інтегрувати ККІ у місцевий та регіональний розвиток; Поточний українсько-російський територіальний та збройний конфлікт на Сході та анексія Криму відбирає ресурси та живить націоналізм на шкоду культурному розмаїттю;

Брак довіри між владою та незалежним громадянським суспільством перешкоджає процесу демократизації.

Пандемія Sars Covid 19 та відсутність паспортів здоров'я (вакцинація)

Можливості:

Наявність безвізового режиму з ЄС, що дозволяє вільне пересування та обмін, участь у програмі ЄС «Креативна Європа»;

Децентралізація забезпечує можливості для розвитку нової соціально-культурної структури на місцевому рівні;

Підтримка «національного культурного продукту» та популяризації української мови як офіційної, рух «Зроблено в Україні»;

Зростання ролі громадянського суспільства в активізації життя громад та сприяння залучення населення в галузі культури.

Розвиток креативної економіки через сфери ІТ, дизайн, мода, медіа, культурний туризм.

Вигідне географічне розташування та вихід до міжнародних морських шляхів.

2. МЕТОДИ, ВИКОРИСТАНІ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Кабінетне дослідження існуючих документів, стратегій (наприклад, Національної стратегії розвитку туризму, Національної стратегії культури та ін.), статей, веб-сайтів, аудіоматеріалів тощо.

В Україні стратегія розвитку креативних індустрій розроблюється, але затверджено такі стратегічні документи у сферах культури і туризму, які на сьогодні є чинними.

Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. Документ розроблено з метою створення умов для забезпечення прискореного

Project funded by
EUROPEAN UNION

розвитку сфери туризму і курортів, перетворення її у високоефективну, інтегровану у світовий ринок галузь. Запровадження Стратегії передбачається за напрямками, серед яких: забезпечення безпеки туристів та захист їх законних прав та інтересів, імплементація законодавства ЄС у сфері туризму, забезпечення комплексного розвитку територій, зокрема створення сприятливих умов для залучення інвестицій у розбудову туристичної інфраструктури, удосконалення системи професійної підготовки фахівців сфери туризму, формування та просування позитивного іміджу України, як країни привабливої для туризму.

Довгострокова стратегія розвитку української культури - стратегія реформ затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. №119-р, покликана сприяти проведенню глибоких й конструктивних реформ у сфері культури збереженню самобутніх традицій та культурно-історичних цінностей українського народу, збереженню його культурно-духовної спадщини, створенню умов для творчої активності громадянина, формуванню в Україні громадянського суспільства європейського рівня. В основу Стратегії покладено дослідження стану розвитку української культури, здійснене державними та недержавними громадськими і науковими інституціями, міжнародними організаціями та незалежними експертами. Нею враховано результати широкого громадського обговорення проблем розвитку культури, рекомендації експертів, менеджерів культури. Головними напрямками реформ Стратегія визначає модернізацію та вдосконалення інструментів державної підтримки розвитку культури, забезпечення доступності до культурних надбань і культурних ресурсів, відкритості культурної системи до сучасних світових процесів, умов для ефективної взаємодії культур різних народів, сприяння обміну та мобільності творчих людей та ідей, подолання віджилих схем організації культурного процесу, державної підтримки створенню і просуванню національного культурного продукту, державної підтримки інновацій, нових знань, креативних індустрій, що відповідають викликам XXI століття.

- II. Основне дослідження за допомогою якісних напівструктурованих (глибинних) інтерв'ю із заздалегідь визначеними зацікавленими сторонами / учасниками креативного туризму; польові роботи, онлайн зустрічі, групи у Facebook, очні інтерв'ю (у зручний для них спосіб); засідання круглих столів.

В рамках кабінетного вивчення проведено глибинні інтерв'ю з учасниками туристичної спільної Миколаївської області шляхом анкетування, а саме: представників туристичного бізнесу, туристичної громадськості, працівниками культурної сфери (керівники закладів освіти у сфері культури, культурно-мистецьких закладів, музеїв, бібліотек, громадських організацій), представників органів державної влади та місцевого самоврядування. Отримано інформацію через соціальні мережі Facebook, Instagram, Twitter та шляхом очних інтерв'ю.

Project funded by
EUROPEAN UNION

3. АНАЛІЗ ОТРИМАНИХ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ

3.1 Сфери креативного туризму

Враховуючи туристичний, історико-культурний потенціал Миколаївщини можна виділити декілька сфер, які широко представлені в регіоні та такі, що є слабо розвинутими, але мають досить потужний потенціал.

Гастротуризм

Особливу роль у гастротуризмі грають невеликі локальні виробники з продукцією свого регіону та душевним прийомом гостей, які використовують автентичні гастрономічні рецепти та страви. Це можуть бути як великі промислові об'єкти, так і маленькі ферми з дегустаціями. Яскравим прикладом є проєкт ЄС «Підтримка розвитку системи географічних зазначень в Україні», яку об'єднали під спільною назвою Дорога вина і смаку Української Бессарабії.

Крім винних турів, сюди можна віднести устричні, равликові господарства, кінні ферми, ферми з вирощування винограду, полуниць, фруктових дерев, лаванди, спаржи, виробництва сирів тощо.

Активний відпочинок

Активний відпочинок достатньо широко представлений в Миколаївській області. Одним із напрямів активного відпочинку є квести - аматорські спортивно-інтелектуальні змагання, основою яких є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Крім традиційних квестів є багато їх різновидів, таких як: квесторії - сюжетні вечірки, де кожен із учасників на декілька годин отримує костюм та роль, яку потрібно відіграти; ескейп-руми - інтелектуальні ігри, в яких гравців замикають у приміщенні, з якого вони повинні вибратися за одну годину, шукаючи предмети та розв'язуючи головоломки; перфоманси; квест заклади ресторанного та готельного господарства. Сюди можна віднести квест-екскурсії та театралізовані екскурсії. Окремим цікавим напрямом є подорожі на човнах, рафтинг, сплави на плотах, археологічні, культурно-мистецькі, етнографічні експедиції, скелелазіння, збір лікувальних трав.

Фестивальний (подієвий) туризм

Це різновид туризму, основна мета якого присвячена якій-небудь події. Одним найбільш перспективних та найкреативніших напрямів подієвого туризму є етнічні та релігійні фестивалі. До етнічних фестивалів належать: різноманітні свята, пов'язані з язичницькими віруваннями (Івана Купала, Маланка, Масляна); святкування християнських обрядів та свят (Масляна); свята, які були

14

Project funded by
EUROPEAN UNION

започатковані ще в Дохристиянські часи, але під впливом релігії дещо видозмінилися, набувши статусу християнських; святкування Нового року у різних народів; сучасні «збірні» етнічні фестивалі. До релігійних фестивалів належать: фестивалі, пов'язані зі світовими релігіями (Християнство, Буддизм, Іслам); фестивалі, пов'язані з національними релігіями (Іудаїзм, Зороастризм, Індуїзм); фестивалі, пов'язані з місцевими віруваннями (тотеїзм, фетишизм, магія, віра в духів предків тощо). Крім того, сюди можна додати гасрофестивалі (свято винограду), фестивалі сучасних субкультур та спортивні фестивалі (Mykolaiv River Fest, Від Гіпаніса до Борисфена, Фестиваль повітряних зміїв тощо).

Етно-туризм

Етнічний туризм може бути представлений двома основними видами. По-перше, це відвідування існуючих поселень, що зберегли особливості традиційної культури і побуту певних народів. По-друге, під час етнотуристичних подорожей відвідуються музеї, особливий інтерес серед яких викликають «скансени», «living history» - так звані «живі музеї з насиченими анімаційними програмами відтворення історичного середовища, де туристів приваблюють не лише окремі споруди, предмети старовини, а й професійні працівники-аніматори, які своїми заняттями відтворюють побут, поведінку, матеріальну і духовну культуру попередніх епох.

3.2 Надавачі послуг у галузі

Туристичні фірми та бізнес асоціації:

ТОВ «Хан-Тенгри», ТОВ «Лідер Тур», ТОВ «Візит-центр» - туристичні оператори. Знаходяться в місті Миколаєві. Надають послуги організації внутрішнього та в'їзного туризму.

Туристична фірма «Мандрівочка» (ФОП Шелест О.М.), туристичний агент. Знаходиться в місті Миколаєві. Надає послуги внутрішнього та в'їзного туризму.

ТОВ «Рафтинг Тур», туристичний агент. Знаходиться в селі Мигія Первомайського району. Надає послуги внутрішнього та в'їзного туризму, послуги розміщення в кемпінгах.

ФОП Федоров В.М., туристичний агент. Знаходиться в місті Вознесенськ. Надає послуги проведення екскурсій по каньйонам Природного національного природного парку «Бузький Гард» і міста Вознесенськ.

Громадська організація «Асоціація лідерів туризму Миколаївської області». Керівник Чичкалюк Тетяна Олександрівна. Знаходиться в місті Миколаєві. Впровадження наукової, освітньої, культурної та організаційної діяльності, сприяння створенню умов для всебічного розвитку всіх видів туризму в Миколаївській області, сприяння розв'язанню нагальних проблем молоді

Project funded by
EUROPEAN UNION

Миколаївської області; сприяння розвитку природоохоронної справи, збереженню та захисту довкілля.

Гастротуристичні організації:

Демонстраційна ферма «Устриці Скіфії», ферма, ресторан. Знаходиться в селі Українка Миколаївського району. Надає послуги харчування, дегустацій, екскурсійні послуги.

Фермерське господарство «Пан Равлик», ферма. Знаходиться в селі Галицинове Миколаївського району. Надає послуги харчування, дегустацій, екскурсійні послуги.

Сімейна виноробня «Slivino Village», ферма, вирощування винограду, виробництво вина. Знаходиться в селі Сливине Миколаївського району. Надає послуги харчування, дегустацій, екскурсійні послуги, торгівля алкогольними напоями.

Фермерське господарство «Fedosov Family Farm», виробництво продукції з меду. Знаходиться в місті Миколаєві.

Миколаївський осередок Асоціації кулінарів України. Пошук та відновлення автентичних страв регіону. Просування вінтажної кухні та створення гастрономічних маршрутів.

Послуги активного туризму:

Агенція IT екскурсій MykolayivLookCity (ФОП Євтушенко Г.), квести, екскурсії. Знаходиться в місті Миколаєві.

ПП «Коблево-М». Знаходиться в селі Коблеве Миколаївського району. Надає послуги дайвінгу, рибальства, екскурсій, майстеркласи та дегустації морепродуктів.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Археологічні експедиції та походи, історичні реконструкції, майстер-класи, проведення фестивалів.

Громадська організація Миколаївський молодіжний клуб активного відпочинку Адреналін. Організація та проведення активного відпочинку, проведення майстер класів та інтелектуальних ігор.

Спортивно-розважальний центр «Истоки». Організація та проведення активного відпочинку в садибі сільського туризму.

Етно-туристичні організації:

Студія металу SteelDrakon. Керівник Тарасов Олександр Володимирович. Знаходиться в місті Миколаєві. Майстер-класи з етно-ковальства.

Міська станція юних техніків. Керівник Сайковська Олеся Олександрівна. Знаходиться в місті Миколаєві. Майстер-класи з Петриківського розпису.

Project funded by
EUROPEAN UNION

Миколаївський обласний центр народної творчості. Керівник Божкова Ганна Леонідівна. Знаходиться в місті Миколаєві. Фестивалі, виставки та семінари, майстер-класи й творчі лабораторії, створення каталогів усної народної творчості. Комунальний заклад Миколаївської обласної ради Коледж культури і мистецтв. Керівник Мицик Сергій Васильович. Знаходиться в місті Миколаєві. Мистецька освіта, підготовка працівників закладів культури, рекреаційних установ та креативних індустрій, збереження, збирання та розповсюдження здобутків народної культури і мистецтва.

Ольшанський будинок культури. Горбань Руслан Вікторович. Майстер-класи з гончарства.

Миколаївська дитяча художня школа. Байбородін Олексій Інокентійович. Майстер-класи з гончарства.

Громадська організація «Школа народних ремесел». Белозеоров Дмитро Дмитрович. Майстер-класи з гончарства.

Галерея «Гард». Грицевич Богдан Григорович. Проведення виставок та пленерів.

Громадська організація «Миколаївський обласний осередок Національної спілки майстрів народного мистецтва України». Майстер-класи з ткацтва, виробництво та продаж продуктів.

Творча майстерня Декор Ательє Азь. Сурган Юрій Володимирович. Майстер-класи з ювелірного мистецтва та стимпанка.

Спортивно-козацька школа «Спас». Керівник Щербаков Сергій Костянтинович. Знаходиться в місті Миколаєві. Козацтво, народні традиції, етнокультурне виховання, відтворення народних обрядів.

Фестивальний туризм:

Громадська організація «Сила Єднання». Керівник Безмошук Тетяна Петрівна. Знаходиться в місті Миколаєві. Міжнародний фестиваль повітряних зміїв "South Wind". Локація проведення - Радсадівська сільська рада Миколаївського район. Час проведення - травень.

Громадська організація "Миколаївський джаз-клуб". Керівник Володимир Алексеев. Знаходиться в місті Миколаєві. Міжнародний джаз-фестиваль, що об'єднує музикантів з США, Бразилії, Німеччини, Ізраїлю.

Громадська організація «Миколаївський клуб мандрівників». Керівник Філін Віталій Михайлович. Знаходиться в місті Миколаєві. Туристичний фестиваль «Відпочивай активно!». Локація проведення: м. Южноукраїнськ. Час проведення - вересень.

3.3. Продукти та пропозиції креативного туризму

За результатами проведеного опитування було визначено 3 основні сфери ринку креативного туризму: Ремесла та образотворче мистецтво, що демонструють

Project funded by
EUROPEAN UNION

традиції і майстерність; Гастрономія та кулінарні практики; Знання та практики, що стосуються природи та Всесвіту

Відповідно до визначених сфер ринку креативного туризму було запропоновано туристичні продукти за такими секторами: гастротуризм, активний відпочинок, етно-туризм, фестивальний (подієвий) туризм.

1. Ремесла та образотворче мистецтво, що демонструють традиції і майстерність;

Етно-туризм

Майстер-класи з ковальства. Студія металу SteelDrakon. Майстер-класи з етно-ковальства.

Майстер-класи з гончарства. Комунальний заклад «Миколаївський обласний Центр національно-патріотичного виховання, туризму та краєзнавства учнівської молоді» Миколаївської обласної ради. Ольшанський будинок культури. Миколаївська дитяча художня школа. Громадська організація «Школа народних ремесел».

Майстер-класи з Петриківського розпису. Міська станція юних техніків. Проведення майстер-класів для дітей та молоді.

Майстер-класи з козацького бойового-гопака, козацьких ігор. Спортивно-козацька школа «Спас». Козацтво, народні традиції, етнокультурне виховання, відтворення народних обрядів.

Виставки та пленери галереї Гард, м. Южноукраїнськ.

Майстер-класи з ткацтва, виробництво та продаж продуктів. Громадська організація «Миколаївський обласний осередок Національної спілки майстрів народного мистецтва України».

Майстер-класи з ювелірного мистецтва та стимпанка. Творча майстерня Декор Ательє Азъ.

2. Гастрономія та кулінарні практики;

Гастротуризм

Дегустація та екскурсія на демонстраційну ферму «Устриці Скіфії». Ферма пропагує ідею культури споживання морепродуктів, неповторних гастровражень, відпочинку та розваг, освіти - Устричний університет.

Дегустація та екскурсія на фермерське господарство «Пан Равлик». Ферма спеціалізується на повному циклі вирощування равликів *Helix Aspersa Muller* та культурі їх споживання.

Дегустація та екскурсія на сімейну виноробню «Slivino Village». Родинна сімейна виноробня, яка займається вирощуванням винограду різних сортів, виробництвом крафтових вин, проведенням екскурсій, концертів та театралізованих вистав.

Організація дегустацій на фермерському господарстві «Fedosov Family Farm», виробництво продукції з меду. Знаходиться в місті Миколаєві.

Проведення дегустацій та майстер-класів з виготовлення шоколадних виробів. Мануфактура шоколаду «Данцевъ та синь». Знаходиться в місті Миколаєві.

3. Знання та практики, що стосуються природи та Всесвіту.

Активний відпочинок

Проведення квест-екскурсій. Агенція ІТ екскурсій MykolayivLookCity. Спеціалізується на проведенні квест-екскурсій в смартфоні для дітей і дорослих по місту Миколаєву, музеях та інших локаціях.

Організація сплавів на рафтах та плотах. ТОВ «Рафтинг Тур». Надає послуги розміщення у кемпінгу, екскурсії, фестивалі, збір трав, культурна та мистецька діяльність, рафтинг, екологія, дайвінг.

Організація дайвінгу та екскурсійних послуг. ПП «Коблево-М». Надає послуги дайвінгу, рибальства, екскурсій, майстеркласи та дегустації морепродуктів.

Організація експедицій та походів по Миколаївській області. ТОВ «Хан-Тенгри». Спеціалізується на проведенні піших туристичних походів та експедицій, поїздок, квестів, тимблдингу.

Організація та проведення археологічних експедицій та походів, історичні реконструкції, майстер-класи, проведення фестивалів. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського.

Організація та проведення активного відпочинку, проведення майстер класів та інтелектуальних ігор. ГО Миколаївський молодіжний клуб активного відпочинку Адреналін.

Організація та проведення активного відпочинку в садибі сільського туризму «Истоки».

Фестивальний туризм:

Міжнародний фестиваль повітряних зміїв "South Wind". Громадська організація «Сила Єднання». Локація проведення - Радсадівська сільська рада Миколаївського район. Час проведення - травень.

Міжнародний джаз-фестиваль. Громадська організація "Миколаївський джаз-клуб". Локація: місто Миколаїв. Час проведення - травень.

Туристичний фестиваль «Відпочивай активно!». Громадська організація «Миколаївський клуб мандрівників». Локація проведення: м. Южноукраїнськ. Час проведення - вересень.

3.4. Потреба у організації навчальних заходів з питань креативного туризму, підприємництва та ін.

В рамках інвентаризації наявних стейкхолдерів (зацікавлених суб'єктів), бенефіціарів (вигодонабувачів) визначено, що необхідно проведення навчальних заходів за різними напрямками.

Project funded by
EUROPEAN UNION

1. Проектний менеджмент. В Миколаївській області дуже багато громадських організацій, які спеціалізуються на проведенні різного роду заходів, які можуть в перспективі стати цікавими туристичними магнітами. В процесі підготовки заходів виникають організаційні проблеми, через відсутність досвіду та навичок. Продуктом можуть бути фестивальні заходи, майстер-класи, заходи з етно-туризму.
2. Курси з історії краю та організації експедицій. Серед молоді та людей середнього віку дуже невеликий відсоток людей, які добре орієнтуються в історії Миколаївщини та України. В результаті проведення курсів виникне багато ідей проєктів, пов'язаних з історико-культурними об'єктами.
3. Курси з підприємництва. Достатньо велика кількість людей серед учасників креативної індустрії намагається уникати організації підприємницької діяльності або відкриття власного бізнесу. Пропонується організація курсів для людей, які мають бізнес ідеї або проєкти.
4. Навчання екскурсоводів. Для якісної організації туристичних локацій та обслуговування туристичних продуктів необхідні гідни та екскурсоводи. Навчання необхідно проводити серед працівників туристичних підприємств, музеїв, студентів навчальних закладів. Результатом буде формування якісного екскурсійного продукту.
5. Школа вивчення народних традицій. На сьогоднішній день, залишилось дуже мало фахівців, які знаються у народних традиціях та побуті, а тому необхідна передача таких навичок представникам креативних індустрій. Результатом стане створення нових етно-продуктів.

4. ПІДСУМОВУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Результатом дослідження стане формування низки якісних туристичних продуктів, які стануть основою нового міжнародного туристичного маршруту.

Головними сферами креативного туризму в Миколаївській області мають стати:

1. Гастрономія та кулінарні практики. Гастрономія має найбільший потенціал та можливості для подальшого розвитку, так як є одним з найбільш затребуваних продуктів серед туристів;
2. Ремесла та образотворче мистецтво, що демонструють традиції і майстерність. Враховуючи кількість та спектр видів об'єктів культурної спадщини є можливість для подальшого розвитку та відродження втрачених ремесел і народних традицій з метою їх використання в туристичній індустрії;
3. Знання та практики, що стосуються природи та Всесвіту. Використовуючи можливості креативних індустрій для розвитку туризму планується проведення заходів подієвого туризму (народні свята, дні сіл, фестивалі),

Project funded by
EUROPEAN UNION

заходів активного туризму з використанням надбань, знань, традицій українського народу.

Основні перешкоди для розвитку продуктів креативного туризму:

1. недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази у сфері туризму;
2. низький рівень розвитку рекреаційно-туристичної інфраструктури;
3. низька якість сервісу та невідповідність стандартам засобів розміщення;
4. недостатня інженерна інфраструктура на туристично-рекреаційних територіях (відсутність водопостачання та водовідведення, незадовільний стан доріг та відсутність під'їздів до багатьох туристичних об'єктів тощо);
5. незадовільний стан пам'яток історико-архітектурної спадщини, які можуть бути задіяні у сфері туризму;
6. відсутність поінформованості потенційних туристів про можливості рекреаційно-туристичного потенціалу області;
7. незабезпеченість професійними кадрами у сфері туризму і рекреації;
8. низька якість та недостатній асортимент туристичних послуг;
9. недостатність туристичної інформації як для туристів, так і для підприємств, що надають послуги у сфері туризму, - туристичних карт, рекламної продукції, інформації про область, недосконалість бази даних щодо туристично-рекреаційних об'єктів;
10. Поточний українсько-російський територіальний та збройний конфлікт на Сході відбирає ресурси та живить націоналізм на шкоду культурному розмаїттю.
11. Пандемія Sars Covid 19 та відсутність паспортів здоров'я (вакцинація).

Основні можливості для розвитку продуктів креативного туризму:

1. формування туристичних дестинацій зі збалансованим розвитком громад, де соціально-економічне життя значною мірою забезпечуватиметься розвитком туризму;
2. створення рекреаційно-туристичної інфраструктури на історико-культурних та природно-рекреаційних територіях і об'єктах області;
3. розширення міжнародної та міжрегіональної співпраці у сфері туризму;
4. систематизація і стандартизація якості та розширення асортименту туристичних послуг;
5. підвищення ефективності використання рекреаційних ресурсів та об'єктів культурної спадщини;
6. подальший розвиток креативної економіки.
7. отримання нових знань, компетенцій у сфері креативного туризму.

5. ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Project funded by
EUROPEAN UNION

Пріоритетними напрямками креативного туризму є:

- 1) створення функціонування професійних мереж та асоціацій (туристичні асоціації, культурні громадські об'єднання);
- 2) зміцнення організаційного потенціалу, що можливо забезпечити шляхом налагодження системи безперервної освіти серед працівників культурної сфери;
- 3) удосконалення та розвиток бізнес інкубаторів, надання грантів та доступних кредитів організаціям та закладам сфери культури та культурної спадщини;
- 4) створення креативних кластерів і хабів, агенцій підтримки, творче підприємництво;
- 5) інтернаціоналізація культурно-туристичних індустрій.

Конкретними потребами цільової аудиторії є організація креативних проєктів, надання якісних послуг в рамках реалізації проєкту. Для цього учасникам проєкту необхідно провести навчальні заходи за такими тематиками:

1. Проєктний менеджмент.
2. Курси з історії краю з організацією експедицій.
3. Курси з підприємництва.
4. Навчання екскурсиводів.
5. Курси народних традицій.

Компонентами транскордонних туристичних маршрутів можуть стати вже існуючі туристичні дестинації та об'єкти, такі як: дегустаційні ферми, крафтові виноробні, маршрути активного туризму, а також нові туристичні продукти створені в рамках даного проєкту.

6. ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Управління туристичними дестинаціями : підручник / Н. В. Корж, Д. І. Басюк. - Вінниця: «ПП«ТД Едельвейс і К», 2017. - 322 с.
2. Пандемія covid-19 та її наслідки у сфері туризму в Україні оновлення до документу «Дорожня карта конкурентоспроможного розвитку сфери туризму в Україні». Електронний ресурс: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-UKR.pdf>
3. Національна система туристичної статистики. Електронний ресурс: http://www.ntoukraine.org/nsts_analytics_ua.html.
4. Програма розвитку туризму і курортів Миколаївської області на 2021-2023 роки. Електронний ресурс: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/UserFiles/decreed/16111534666008403ad2055.pdf>.
5. Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні. Кристина Фаріньє. Електронний ресурс:

Project funded by
EUROPEAN UNION

https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine_UA.pdf.

6. Доповідь Генерального секретаря Всесвітньої туристської організації (UNWTO). Частина II: Виконання Спільної програми роботи на 2016-2017 рр. Мадрид, Іспанія, 10-12 травня 2017 року. Електронний ресурс: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/unwtoecd.2017.4.g51w645001604510>.
7. World Tourism Organization (2018), Tourism and Culture Synergies, UNWTO, Madrid, DOI, 2018. Електронний ресурс: <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284418978>.

Додаток 1: Список бенефіціарів проекту (excel файл)

Додаток 2: Фото підприємців сфери креативного туризму (бажано)